

ЖАЛПЫҒА БІРДЕЙ БЕЛСЕНДІ САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ТӘЖІРИБЕЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Болат Жолдасбекович Айтимов

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті құқық және экономика жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры; философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор (доцент); Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: bola_30081978@mail.ru

Айгуль Ашимовна Нукушева¹

Академик Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университетінің азаматтық және еңбек құқығы кафедрасының профессоры; заң ғылымдарының кандидаты, доцент; Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: akuka007@mail.ru

Салтанат Сайдахметовна Тинистановна

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті құқық және экономика жоғары мектебінің оқытушы-дәріскері; тарих ғылымдарының кандидаты; Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: tin_019@mail.ru

Аннотация. Мақалада Қазақстандағы сайлау процесін ұйымдастыру мен өткізу барысында азаматтардың жалпыға бірдей сайлау құқығын жүзеге асыруының тәжірибелік мәселелері қарастырылған. Зерттеудің мақсаты сайлауды ұйымдастыру мен өткізуде азаматтардың жалпыға бірдей белсенді сайлау құқығын жүзеге асыруында кездесетін тәжірибелік мәселелерді талдау және мұндай мәселелердің алдын-алу мақсатында ұсыныстар жасау болып табылады. Зерттеу жұмысын жүргізуде сайлау заңнамасы мен оны сайлау учаскелерінде іске асырудың тәжірибесін қарастыру талдау әдісі арқылы жүзеге асырылды. Сондай-ақ, сайлау заңнамасының тәжірибесін зерттеуде байқау әдісі пайдаланылса, нәтижелері синтез әдісімен біріктірілді. Нәтижеде сайлау заңнамасында қарастырылған жалпыға бірдей сайлау құқығы, тең сайлау құқығы сияқты әмбебап қағидаттардың учаскелік сайлау комиссияларының жұмысының бастауы болып табылатын жариялылық, алқалылық, ашықтық қағидаттарымен астаса жұмыс жасамайтыны байқалды. Және де осыған байланысты талқылаулардың нәтижелері ұсынылып, жергілікті атқарушы органдардың, учаскелік сайлау комиссияларының жұмысын жетілдіруге қатысты тәжірибелік және заңнамалық ұсыныстар жасалды. Зерттеу нәтижелерін азаматтың жалпыға бірдей белсенді сайлау құқығын мейлінше қамтамасыз ету мақсатында сайлауды ұйымдастыру мен өткізуді жетілдіруде Орталық сайлау комиссиясының, жергілікті атқарушы органдар мен учаскелік сайлау комиссияларының қызметінде пайдалануға ұсынылады. Мақалада қарастырылған материалдар негізінде азаматтардың жалпыға бірдей сайлау құқығын қамтамасыз ету мақсатында сайлауды ұйымдастыру мен өткізу процесінің тәжірибесіне көбірек мән берілуі тиіс деген қорытындыға келдік. Себебі, теориялық тұрғыда сайлауды өткізудегі барлық құқықтық және ұйымдастырушылық тетіктері қамтылған деп көрсетілгенімен де, оны іске асырудың тәжірибесі әр өңірде, әрбір сайлау учаскесінде әртүрлі болып келетіні анықталды. Осыған байланысты жергілікті атқарушы органдардың сайлаушылардың тізімін қалыптастыру жұмыстарын жетілдірудің негіздері анықталды. ҚР Президенті, ҚР Парламенті Мәжілісі депутаттарын сайлауда азаматтардың жалпыға бірдей белсенді сайлау құқығын шектемеу мақсатында олардың тұрғылықты жері бойынша тіркеуде болу не болмауының маңыздылығы қарастырылды.

Түйін сөздер: сайлау, сайлау құқығы, азамат, сайлау процесі, демократия.

¹ Хат-хабарларға арналған автор

ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ВСЕОБЩЕГО АКТИВНОГО ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРАВА

Айтимов Болат Жолдасбекович

Ассоциированный профессор высшей школы права и экономики Жетысуского университета имени И.Жансугурова; доктор философии (PhD), ассоциированный профессор (доцент), Республика Казахстан, г.Талдыкорган, e-mail: bola_30081978@mail.ru

Нукушева Айгуль Ашимовна

Профессор кафедры гражданского и трудового права Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, кандидат юридических наук, доцент, Республика Казахстан, Караганда, e-mail: akuika007@mail.ru

Тинистановна Салтанат Сайдахметовна

Преподаватель-лектор высшей школы права и экономики Жетысуского университета имени И.Жансугурова; кандидат исторических наук; Республика Казахстан, г.Талдыкорган, e-mail: tin_019@mail.ru

Аннотация. В статье рассмотрены практические вопросы реализации гражданами всеобщего избирательного права при организации и проведении избирательного процесса в Казахстане. Целью исследования является анализ практических вопросов, возникающих при организации и проведении выборов при осуществлении гражданами всеобщего активного избирательного права, и выработка предложений с целью предотвращения таких проблем. Рассмотрение избирательного законодательства и практики его реализации на избирательных участках в проведении исследовательской работы осуществлялось методом анализа. Также при изучении практики избирательного законодательства применялся метод наблюдения, результаты сочетались с методом синтеза. И в связи с этим были представлены результаты обсуждений, выработаны практические и законодательные предложения по совершенствованию работы местных исполнительных органов, участковых избирательных комиссий. Результаты исследования рекомендуются к использованию в деятельности Центральной избирательной комиссии, местных исполнительных органов и участковых избирательных комиссий в совершенствовании организации и проведения выборов в целях максимального обеспечения всеобщего активного избирательного права гражданина. На основании материалов, рассмотренных в статье, мы пришли к выводу, что в целях обеспечения всеобщего избирательного права граждан, больше внимания должно быть уделено практике процесса организации и проведения выборов. Причиной данного утверждения является то, что хотя теоретически как бы все правовые и организационные механизмы проведения выборов охвачены, установлено, что опыт их реализации различен в каждом регионе, на каждом избирательном участке. В этой связи определены основы совершенствования работы местных исполнительных органов по формированию списков избирателей. В целях недопущения ограничения всеобщего активного избирательного права граждан на выборах Президента РК, депутатов Мажилиса Парламента РК была рассмотрена важность наличия либо отсутствия регистрации по месту жительства граждан.

Ключевые слова: выборы, избирательное право, гражданин, избирательный процесс, демократия.

PRACTICAL PROBLEMS OF REALIZATION OF IMPLEMENTING UNIVERSAL ACTIVE VOTE RIGHT

Aitimov Bolat Zholdasbekovich

Associate Professor of the Higher School of Law and Economics of Zhetysu University named after I.Zhansugurov; PhD, associate professor; Republic of Kazakhstan, Taldykorgan, e-mail: bola_30081978@mail.ru

Nukusheva Aigul Ashimovna

Professor of the Department of Civil and Labor Law of the Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Candidate of Law, Associate Professor, Republic of Kazakhstan, Karaganda, e-mail: akuka007@mail.ru

Tinistanova Saltanat Saidakhmetovna

Lecturer of the Higher School of Law and Economics of Zhetysu University named after I.Zhansugurov; Candidate of Historical Sciences; Republic of Kazakhstan, Taldykorgan, e-mail: tin_019@mail.ru

Abstract. This article presents practical issues of citizens implementing universal suffrage in Kazakhstan during electoral processes, specifically their implementation during organisation and conduct of electoral processes. The objective is to analyze problems which arise during elections when citizens exercise universal active suffrage, in order to develop proposals on how best to manage these challenges in future elections. Analyses were employed when considering electoral legislation as implemented at polling stations via analysis method; when studying its practical implementation through observation method with results combined using synthesis. As a result, it was observed that electoral legislation does not align with its universal principles, such as universal and equal suffrage, nor with precinct election commission's working principles of transparency, collegiality and openness, which serve as foundation of their work. Discussion results were shared out, practical legislative proposals developed for improvement to strengthen local executive bodies/precinct election commission's work processes. The reason for this statement is that although theoretically all legal and organizational mechanisms of elections are covered, it is established that the experience of their implementation is different in each region, at each polling station. In this regard, the basis for improving the work of local executive bodies on the formation of voter lists has been determined.

In order to prevent the restriction of the universal active suffrage of citizens in the elections of the President of the Republic of Kazakhstan, deputies of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, the importance of the presence or absence of registration at the place of residence of citizens was considered.

Key words: elections, suffrage, citizen, electoral process, democracy.

DOI: 10.52026/27885291_2024_76_1_32

Кіріспе

Елімізде өтетін Қазақстан Республикасы Президенті немесе Парламенті Мәжілісінің депутаттарын, сондай-ақ жергілікті мәслихаттар депутаттарын сайлау саясаткерлерді ғана емес, сонымен бірге мемлекетіміздің тағдырына бей-жай қарамайтын әрбір қазақстандық үшін қызықтыратыны белгілі. Қазіргі уақытта елімізде ҚР Конституциясы негізінде қазақстандық қоғамның қажеттіліктері мен ерекшеліктерін, сондай-ақ халықаралық стандарттар мен қағидаттар-

дың ережелері мен талаптарын ескеретін тиімді әрекет ететін сайлау заңнамасы қалыптасты деп есептейтін авторлар да жоқ емес [1, 6-13б.]. Шындығында заңнамалық тұрғыда сайлау процесі бұрынғыға қарағанда әлдеқайда жетілген және қажетті тұстары толыққан. Алайда, тәжірибеде оны іске асыруда кемшіліктері бар екені көрініп жатады және де мұндай заңнамалық-процедуралық кемшін тұстарын жетілдірудің жыл өткен сайын маңыздылығы артып келеді. Жоғарыда аталған авторлар азаматтардың «сайлау

құқықтарын жетілдірудің маңызы мен мәні қоғам мен мемлекет өмірінің өткір мәселелерін шешуде олардың өз еркін білдіруге мүмкіндік беретінімен, сол арқылы мемлекеттік өкілді органдар жүйесін қалыптастырумен» [1, 6-136.] байланыстырады.

Біздің ойымызша, шынайы демократиялық сайлау бұл азаматтардың өз еркін ешкімнің араласуынсыз білдіре алуы арқылы мемлекеттің жоғары және жергілікті билік органдарын қалыптастыруымен көрініс табатын ел халқына ғана тиесілі егемендік құқығының көрінісі. Сайлауды ұйымдастыру мен өткізу - азаматтардың саяси билік үшін күресін бейбіт жолмен шешу мақсатын көздейді, сол арқылы елдегі бейбітшілік пен тұрақтылық сақталады. Сайлаудың әділ әрі ашық өтуі халықтың мемлекетке, мемлекеттік билік органдарына деген сенімін нығайтып, ол өз кезегінде саяси тұрақтылыққа қол жеткізудің бірден-бір құралы екенін ұғынатын уақыт жетті. Демек, мемлекеттегі саяси-экономикалық, әлеуметтік тұрақтылық пен бейбіт өмірдің басты негізі сайлау процесін ашық әрі жариялы өткізу десек қателеспейміз. Сондықтан сайлау процесінің барлық кезеңдерінде шынайы демократиялық сайлаудың жалпыға бірдей сайлау құқығы, тең сайлау құқығы, төте сайлау құқығы, азаматтардың жасырын дауыс беру арқылы ерікті еркін білдіруі сияқты әмбебап қағидаттары сайлау комиссиялары қызметінде сақталуы тиіс алқалылық, ашықтық пен жариялылық сияқты принциптерімен астасып жатуы тиіс.

ҚР Президентінің жыл сайынғы жолдауларын талдау сайлау процесін жетілдірудің мемлекет пен қоғам үшін көкейтесті мәселе болғанын көрсетеді. Жолдауларға құқықтық талдау жүргізу сайлау процесін реформалаудың қоғамды одан әрі демократияландырумен байланысты реформалармен қатар жүргенін байқатты. Айтар болсақ, ҚР Президенті Қ.Тоқаев 2021 жылғы Қазақстан халқына жолдауында «партиялардың Мәжіліске өту шегі 5 пайызға дейін төмендеді, сайлау бюллетеньдеріне «бәріне қарсымын» деген баған қосылды» деп көрсете отырып, сайлауды реформалаудың мұндай қадамдары қоғамның саяси жаңғыруы-

ның алғышарты болғанын атап өтті². Сайлау процесі еліміздегі әкімшілік реформаларды жүзеге асырудың тәсілі ретінде де президент жолдауларында үнемі аталып өтіледі³. Президент жолдаулары мен сөйлеген сөздерінде сайлауды реформалау арқылы еліміздегі сайлау кезеңдерін тиімді жоспарлауға, ауыл, кент, сондай-ақ аудан әкімдерін сайлауға мүмкіндік алғанымызды аңғаруға болады.

Тақырыптың өзектілігін бізге дейінгі жасалған ғылыми талдаулардан байқауға болады. Отандық және шетелдік ғалымдар азаматтардың сайлау құқығының әртүрлі мәселелеріне тоқталып келеді және бұл қуантарлық жағдай екенін айта кетуіміз керек. Соңғы 5 жыл көлеміндегі оқу және ғылыми әдебиеттерге шолу жасай отырып, ғалымдардың сайлау құқығын жүзеге асырудың негізгі шарттарына [2, 39-516.], сондай-ақ авторлардың көпшілігі сайлау құқығын іске асырумен байланысты шағымдарды қараудың сотқа дейінгі және соттық тәжірибесіне шолу жасайтыны анықталды. Қазақстандық ғалымдар Ф.А. Ержанова, Р.М. Жамиева, Г.А. Ильясова өз мақаласында сайлау заңнамасын қолданудың тәжірибесі сот тәжірибесін талдаған [3, 27-366.]. Сондай-ақ, сайлау процесі барысындағы шешімдер мен әрекеттерге шағым жасау мен олардың күшін жоюдың сотқа дейінгі тәжірибесін авторлық ұжыммен қарастырса [4, 1-106.] және сотта қаралу мәселелеріне де тоқталған ғылыми еңбектер кездеседі [1, 6-136.]. Сайлау комиссиясы мүшелерінің мәртебесінің қазіргі жағдайына тоқталған ғылыми зерттеулер де бар [5, 19-28 б.].

Отандық ғалымдардың кейбірі мүгедек адамдардың еліміздің қоғамдық-саяси өміріне қатысуын қамтамасыз етудің артыру мақсатында сайлау туралы заңнамаға өзгерістер енгізуді қарастырған [6, 50-596.] және де бұл ғылыми зерттеулерді де нәтижелі болғаны қуантады. Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы Конституциялық заңына 2022 жылдың 5 қарашасында енгізілген өзгерістерге сәйкес Мәжіліс депутаттығына кандидаттарды тіркеуде партиялар тарапынан ұсынылатын тізімде және депутаттық мандаттарды бөлген кезде ман-

² Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаевтың 2021 жылғы 1 қыркүйектегі «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы. // <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340>

³ Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаевтың 2022 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына Жолдауы. // <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340>

даттардың жалпы санының кемінде отыз пайызын құрайтын үш санат өкілдеріне мүгедектігі бар адамдар енгізілді⁴.

Азаматтардың сайлау құқықтарын жүзеге асыруда негізге алынуы тиіс бастапқы қағидалардың сақталауының маңызы мен мәнін, оның қазақстандық тәжірибесін ашуға тырысқан еңбекті ерекше атауға болады [7, 77-86 б.]. мақалада қазақстандық сайлау жүйесінің мажоритарлық жүйеге қайтадан көшуінің ерекшеліктерін, ауыл, кент көлеміндегі әкімдерді сайлаудың ерекшеліктері мен соңғы Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжіліс депутаттығына сайлауды өткізуде жіберілген бұзушылық жағдайларға тоқталған [7, 82-83б.].

2023 жылғы 19 наурызда өткен Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісі мен мәслихаттары депутаттарын сайлау барысында дауыстарды санауда⁵, байқаушылармен жұмыс жасауда⁶, дауыс беруді ұйымдастыруда⁷, бюллетеньдерді таратуда⁸, дауыстарды санауда⁹ т.б. сайлауды ұйымдастыру мен өткізуде сан түрлі заңсыздықтар мен келеңсіздіктер орын алғанын БАҚ және әлеуметтік желі контенттерін талдауда байқалады. Және мұндай мысалдарды мақаламызда көптеп көрсетуге болады. Осыған орай, сайлау процесінің ашық әрі жариялы түрде өтуі, сайлауда азаматтың саяси құқықтарын толығымен қамтамасыз ету, сайлауды өткізу барысында саяси науқанға ешқандай кедергі жасамау мәселелері сайлау процесін, соның ішінде дауыс беруді ұйымдастыру тәжірибесін тағы да бір қайта қараудың өзектілігін туғызып отыр.

Материалдар мен әдістер

Қазақстан Республикасында сайлауды ұйымдастыру мен өткізуде сайлау құқығының принциптерінің сақталуын зерттеу үшін соңғы жылдардағы отандық ғалымдардың еңбектері, бұқаралық ақпарат құралдарының материалдары мен «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» ҚР Конституциялық заңы, Орталық Сайлау комиссиясы қабылдаған нормативтік актілері, сондай-ақ сайлау комиссияларының жұмысын байқау нәтижелері алынды. Ғылыми

еңбектердегі ой-пікірлер мен сайлау туралы заңнама нормаларына талдау жасалып, олардың тәжірибемен салыстыруда салыстырмалы-құқықтық, синтез әдісі пайдаланылды.

Талқылау мен нәтижелер

Сайлауды өткізудің қазақстандық тәжірибесін талдай келе азаматтардың саяси құқығына, соның ішінде жалпыға бірдей белсенді сайлау құқығы жүзеге асыруға мүмкіндік бермейтін бірнеше тәжірибелік мәселелер бар екені байқалды.

Азаматтардың жалпыға бірдей белсенді сайлау құқығын жүзеге асыруда туындайтын ең бірінші мәселенің бірі олардың тұрғылықты жері бойынша мемлекеттік тіркеуде болу мәселесі. ҚР Конституциясының 33-бабының 2-тармағы «Республика азаматтарының мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауға және оларға сайлануға, сондай-ақ республикалық референдумға қатысуға құқығы бар деп көрсетіледі. Демек, сайлауда жалпыға бірдей белсенді сайлау құқығын іске асырудың ең маңызды шарты ретінде ең жоғарғы күші бар ҚР Конституциясы «республика азаматы» болуы жеткілікті деп көрсетеді. Алайда, «Қазақстан Республикасындағы Сайлау туралы» ҚР Конституциялық заңы адамның азаматтардың жалпыға бірдей белсенді сайлау құқығын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін негізгі шарттың бірі тұрғылықты жері бойынша мемлекеттік тіркеуде болуы. Азамат сайлау күні өзінің болатын жерінде мемлекеттік тіркеуде болмаған жағдайда оған дауыс беру мүмкіндігі берілмейді. Мұндай мүмкіндік негізгі тіркелген жері бойынша есептен шығару куәліктері болғанда ғана беріледі. Облыстық, аудандық мәслихат депутаттарын сайлауда есептен шығару куәліктерін болғанның өзінде сайлаушы дауыс беру күні келген жеріне қарай өзіне тиесілі бюллетеньдердің біреуі (үшеуі не төртеуі) бойынша ғана дауыс беруге мүмкіндігі бар. Нәтижесінде, ҚР азаматтарының конституцияда баяндалған жалпыға бірдей белсенді сайлау құқығы шектеледі. Осыған сәйкес, ҚР азаматтарының конституциялық

⁴ «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» ҚР 1995 жылғы 28 қыркүйектегі №2464 Конституциялық заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464>

⁵ Сайлау 2023 Мойнақ / 2 часть // <https://www.youtube.com/watch?v=mmUFxKqpxpU>

⁶ Сайлау 2023 Мойнақ / 1 часть // <https://www.youtube.com/watch?v=mmUFxKqpxpU>

⁷ Сайлау-2023: Бір өкініш, Бір үміт ... <https://zhasalash.kz/news/sajlau-2023-bir-okinish-bir-umit-23841/>

⁸ Сайлау 2023: Дауыс беру қалай өтті? <https://abai.kz/post/166584>

⁹ Аманбек Әміртай: Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың сеніміне қиянат жасалды // <https://www.facebook.com/reel/944995443358028>

сайлау құқықтарын шектеуді болдырмау мақсатында мемлекеттік тіркеу мәселесі жетілдіруді талап етеді. Бұл мақсатта шетелдік тәжірибелерді ескере отырып¹⁰, сайлаушыларды тіркеудің орталықтандырылған жүйесінен бас тартып, олардың кез-келген сайлау учаскесінде дауыс беруіне мүмкіндік беруді қамтамасыз ету уақыт күттірмейді. Оны шешу тәжірибегі ел (аймақ) болашағы үшін дауыс беруге мүмкіндігі бар азаматтарымыздың барлығының да еліміздің кез келген нүктесінде дауыс беруге мүмкіндігін тудырады.

Екінші мәселе учаскелік сайлау комиссияларының жұмыстарын ұйымдастыруда болып отыр. Мәселені тарқатып айтсақ, ең алдымен сайлау комиссияларының бюллетеньдермен қамтамасыз етілуі. Бұл аса маңызды мәселе себебі, сайлау бюллетеньдерінің кез келген қолда жүруі елімізді демократияландыру үрдісіне көлеңкесін түсіреді. Нәтижесінде, сайлаушылардың үмітін жоғалта отырып, мемлекеттік билік органдарына, сайлауға деген сенім азаяды. Учаскелік сайлау комиссияларын бюллетеньдермен қамтамасыз ету тәжірибесін зерттей келе, 2 түрлі сұрақ туындады. Біріншісі, сайлау бюллетеньдері тәжірибеде аудандағы аумақтық сайлау комиссиялары түрлі жеке баспа үйлерінде тапсырыс негізінде әзірлейді. Бюллетеньдердің сайлаушылардың жалпы санының 1% резервімен (немесе одан артық) дайындалып жатқанын байқаушылар немесе жоғары тұрған сайлау комиссиясы тарапынан бақылай алу механизмі қалыптаспаған. Екіншісі, сайлау бюллетеньдері учаскелік сайлау комиссияларына сайлау учаскесіндегі сайлаушылардың жалпы санының 1% резервімен жеткізіледі. Бұл жерде туындайтын мәселе сайлаушылардың саны 500-ден төмен сайлау учаскелеріне жеткізілетін резервтің санының жеткіліксіздігі. Айта кету керек ауылдық жердегі сайлаушылардың белсенділігі өте жоғары болып келеді. 1% резервтегі бюллетеньдер есептен шығару куәлігімен (бұл негізінен бюллетеньдерді күзетуге келген құқық қорғау органдары қызметкерлері) келгендерге, мемлекеттік тіркеуде бар, бірақ та сайлаушылар тізімінде жоқ азаматтарға (мұндай азаматтарды УСК өз шешімімен сайлаушылар тізіміне сайлау күні де енгізуге құқылы), бюллетеньді бүлдіріп алған аза-

маттарға жеткіліксіз. Бюллетеньдердің жеткіліксіздігі нәтижесінде азаматтарды дауыс беруге жібермеуге сол арқылы олардың конституциялық құқықтарын тағы да шектеуге алып келеді. Сонымен бірге тәжірибеде бюллетеньдер жеткіліксіз болған жағдайда, УСК-сы аумақтық сайлау комиссиясынан арнайы сұраныс негізінде алдырту тәжірибесі қалыптасқандығын байқадық. Егер, аумақтық сайлау комиссияларында басы артық бюллетеньдер болатынын ескерсек, біз жоғарыда айтқан демократиялық үрдістердің, әрбір азаматтың ел болашағынан қатысу мүмкіндігінің азаятынына көз жеткізу қиын емес. Сайлау бюллетеньдерінің жеткіліксіздігі ауруханалар мен уақытша ұстау изоляторларында құрылған УСК тәжірибелерінен байқауға болады. Мұндай мекемелерге сайлау күні келіп түскен азаматтар дауыс беруді өткізетін күні тізімге енгізіледі¹¹. Қанша азаматтың науқастанып түсетінін немесе уақытша ұстау изоляторына түсетінін алдын ала білу мүмкін емес. Бұл жағдайда да кейбір азаматтар өзінің жалпыға бірдей белсенді сайлау құқығын жүзеге асыру мүмкіндігінен айырылады.

Учаскелік сайлау комиссияларының қызметі ашықтық, алқалылық және жариялылық принциптерінің негізінде жүргізілуі тиіс. Тәжірибеде осы принциптердің іске асырылу мәселесі біз айтып отырған екінші сұрақты туындатады. Нақтырақ айтсақ, учаскелік комиссия бұл алқалы орган, азаматты сайлаушылар тізіміне енгізу, тізімнен шығару, немесе бюллетень беруден бас тарту сияқты т.б. мәселелерді шешуді комиссияның алдына мәселе қойылып, 3/2 мүшелердің қатысуымен, ашық дауыс беру жолымен қабылданған шешімдер заңды деп танылуы тиіс. Тәжірибеде барлық шешімдерді комиссия төрағасы қабылдайды және шешім қабылдау процесі ашық түрде жүрмейді. Оны байқаушылардың бақылауына мүмкіндік берілмейді. Бұл сайлау процесінің ашық әрі жариялы түрде өтуіне ғана емес, сонымен бірге азаматтың жалпыға бірдей сайлау құқығын жүзеге асыруына да кедергі келтіреді деп есептейміз. Себебі, бірнеше рет өткен сайлауды бақылау, оның құжаттамаларын байқау барысында азаматтардың тізімге енгізу туралы өтініштерін тіркеп, бюллетень беруден бас тарту туралы

¹⁰ Процедура выборов в парламент Ирана // <https://ria.ru/20200221/1564959730.html>

¹¹ «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» ҚР 1995 жылғы 28 қыркүйектегі №2464 Конституциялық заңы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464_

комиссиялары хаттамалары жоқтың қасы деп айта аламыз. «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» ҚР конституциялық заңының 18-бабы УСК-сы «сайлау туралы заңды түсіндіруді ұйымдастырады» деп нақты көрсеткен. Әрбір сайлау учаскесіне келген азаматтың дауыс беруге байланысты толық түсініктеме алуға құқығы бар. Сонымен бірге дауыстардың санау процедурасы да біз жоғарыда айтып отырған ашықтық, жариялылық принциптерін сақтай отырып өткізілуі тиіс. Біздің УСК дауыс санауда оған байқаушыларды қатыстыруда елеулі қателіктер жіберіп жатады.¹² ҚР Сайлау туралы конституциялық заңы «Сайлау бюллетеньдерін санау кезінде комиссия төрағасы немесе комиссияның белгілі бір мүшесі қатысушыларға сайлау бюллетенін көрсетеді және сайлаушының ерік білдіруін жариялайды», «Дауыс беруге арналған үй-жайдағы дауыстарды санау жүргізілетін столдар учаскелік сайлау комиссиялары мүшелерінің іс-әрекетін үй-жайдағы қатысушы барлық адамдардың көріп отыруы қамтамасыз етілетіндей етіп орналастырылады. Дауыстарды санау кезінде қатысатын сенім білдірілген адамдар мен байқаушылар дауыстарды санауды бюллетеньдердегі белгілердің көрініп тұруы қамтамасыз етілетіндей қашықтық пен жағдайда байқап тұрады.» деп көрсетілген. Алайда, тәжірибеде дауыстарды санаудың біркелкі тәжірибесі қалыптаспағанын байқау қиын емес. Көбіне дауыс берудің нәтижелерін комиссия мүшелері ешкімге жарияламастан санайды, сондай-ақ байқаушыларға заңсыз шектеулер қояды (6 метр қашықтықта тұру).¹³ Осыған байланысты сайлау учаскелерінің жұмысын жоғары аталған қағидаттарға сәйкес ұйымдастыру мәселесі де күн тәртібінен түскен жоқ.

Азаматтардың жалпыға бірдей белсенді сайлау құқығын жүзеге асыру тәжірибесін талдауда анықталған келесі мәселе дауыс беру процесіне байланысты туындайды. ҚР сайлау туралы конституциялық заңы «республика Президентін, ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаттарын, мәслихат депутаттарын ҚР азаматтары тікелей сайлайды және де мұндай төте сайлау құқығын ешкімнің бақылауына мүмкіндік бермеу үшін дауыс берудің жасырын болуы» принципін қарастырады. Науқастығына, қарттығына байланысты бюллетенді өз бетінше толтыруға мүмкіндігі жоқ

сайлаушы өзі сенетін адамның көмегін алуға құқылы деп көрсетілген. Алайда, мұндай өзі сенетін адамның қандай адам болуы қажет деген мәселелер де шешімін таппаған. Мысалы, оның жас мөлшері, әрекетке қабілетті болуы деген сияқты мәселелер заңда нақты айқындалмаған. Тәжірибеде мұндай көмек көрсеткен адамдарды сайлаушылар тізімінің ескертпесіне немесе берілген өтінішке тіркеу, олардың мәліметтерін енгізу тәжірибесі қалыптаспаған. Нәтижесінде, «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» ҚР конституциялық заңының 42-бабының 1-тармағында көзделген адам көмектесіп жатырған жоқ па? деген сұраққа мүлдем жауап таба алмайсыз. Ал бұл өз кезегінде азаматтардың жалпыға бірдей белсенді сайлау құқығын іске асырудағы адамның еркін ерікті білдіруіне әсер етеді. Бұл мәселе де заңда айқындалуы тиіс деп ойлаймыз.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде, Қазақстан Республикасындағы сайлау процесін жүзеге асыру жеткен жетістіктерге қарамастан, алдағы уақытта әлі де жетілдірер тұстары бар екені анықталды.

1. ҚР азаматтығын алған, алайда тұрғылықты жері бойынша мемлекеттік тіркеуге тұрмаған, сондай-ақ тумасынан ҚР азаматы болып табылатын, осыған қарамастан тұрғылықты жері бойынша мемлекеттік тіркеуге тұрмаған азаматтарды айқындау және де сайлаушылар тізімінде қайтыс болған немесе шетелген тұрғылықты тұруға немесе азаматтығынан айырылған азаматтарды сайлаушылар тізімінде болдырмау мақсатында жеке тұлғалар туралы мемлекеттік дерекқордағы мәліметтерді жаңарту жұмыстарын қолға алу қажет.

2. Президент, Парламент мәжілісі депутаттарын сайлауда тұрғылықты жері бойынша мемлекеттік тіркеуде болу қағидатын негізге алынбауы қажет. Бұл жағдайда Шығыс Еуропа елдері мен Иран тәжірибесін негізге алуға болады.

3. Сайлаушылардың белсенділігіне Орталық және аумақтық сайлау комиссиясының тарапынан мониторинг жасалып, резервпен берілетін бюллетеньдердің санын арттыруға заңды мүмкіндік беру қажет.

4. Өз бетінше бюллетенді толтыруға мүм-

¹² «Қылмыстық топ сияқты». Референдумда «заң бұзуды» көрген тәуелсіз бақылаушылар comma жеңілді // <https://www.azattyq.org/a/kazakhstan-observers-who-found-violations-in-the-referendum-lost-in-a-lawsuit/31909324.html>

¹³ Сайқымазақ сайлау – ауылдан бастала ма?! // <https://zhasalash.kz/news/sajqymazaq-sajlau-auyldan-bastala-ma-23155/>

кіндігі жоқ азаматтарға көмектесе алатын азаматтың белгілері заңда нақтылануы тиіс (мәселен, азаматтығы, жас мөлшері, әрекетке қабілеттілігі т.б.).

5. Учаскелік сайлау комиссияларында

сайлау процесіндегі, соның ішінде дауыс беру күні атқарылуы тиіс процедуралардың нақты бір әдіснамасы жасалып, Орталық сайлау комиссиясының Қаулысымен бекітілуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мусилимова К.С., Е.К. Кубеев, Билялова М.И. Обжалование и отмена решений и действий в ходе избирательного процесса // Вестник Карагандинского университета. Серия «Право». - №3 (99)/2020. - С.6-13.

2. Таубаев Б.Р., Телеуев Г.Б., Амирова Б.К., Сабырбаев А.М. Қазақстан Республикасының сайлау құқығы: оқу құралы. – Талдықорған: І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, 2018. – Б.39-51.

3. Ержанова Ф.А., Жамиева Р.М., Ильясова Г.А. Некоторые вопросы совершенствования избирательного законодательства РК: анализ судебной практики // Вестник Карагандинского университета. Серия «Право». - №1 (97)/2020. - С.27-36.

4. Bilyalova M.I. Some questions of improvement of electoral legislation in the Republic of Kazakhstan / M.I. Bilyalova, K.S. Musilimova, G.A. Ilyassova // Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues. — 2019. — V. 22. — Iss. 2. — P. 1–10.

5. Yerzhanova F.A. Status of members of election commissions: legislation, practice and international experience / F.A. Yerzhanova, K.S. Mussilimova // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Право. - 2019. - № 2 (94). - С. 19–28.

6. Сартаева Н.А., Ахметов Е.Б. Вопросы совершенствования законодательства о политических партиях и выборах в целях обеспечения участия лиц с инвалидностью в общественно-политической жизни страны // Вестник института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. Научно-правовой журнал. – 2022. - №4 (71). – С.50-59.

7. Балабиев К.Р., Құрманова А.Қ. Қазақстанды жаңғырту бағытында сайлау құқығы қағидаларын жүзеге асыру мәселелері // Qazaqstan Respublikasy Zańnama jáne quqyqtyq aqparat institutytynyń JARSHYSY. Gylymi-quqyqtyq jýrnal. – 2023. - №3 (74). – Б.77-87.

REFERENCES

1. Musilimova K.S., E.K. Kubeev, Biljalova M.I. Obzhalovanie i otmena reshenij i dejstvij v hode izbiratel'nogo processa // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serija «Pravo». - №3 (99)/2020. - S.6-13

2. Taubaev B.R., Teleuev G.B., Amirova B.K., Sabyrbaev A.M. Қазақстан Respublikasynyń sajlau құқығы: оқу құралы. – Taldyқорған: I.Zhansygirov atynday Zhetisu memlekettik universiteti, 2018. – B.39-51

3. Erzhanova F.A., Zhamieva R.M., Il'jasova G.A. Nekotorye voprosy sovershenstvovaniya izbiratel'nogo zakonodatel'stva RK: analiz sudebnoj praktiki // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serija «Pravo». - №1 (97)/2020. - S.27-36

4. Bilyalova M.I. Some questions of improvement of electoral legislation in the Republic of Kazakhstan / M.I. Bilyalova, K.S. Musilimova, G.A. Ilyassova // Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues. — 2019. — V. 22. — Iss. 2. — P. 1–10.

5. Yerzhanova F.A. Status of members of election commissions: legislation, practice and international experience / F.A. Yerzhanova, K.S. Mussilimova // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Право. - 2019. - № 2 (94). - С. 19–28.

6. Sartaeva N.A., Ahmetov E.B. Voprosy sovershenstvovaniya zakonodatel'stva o politicheskikh partijah i vyborah v celjah obespecheniya uchastija lic s invalidnost'ju v obshhestvenno-politicheskoy zhizni strany // Vestnik instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubniki Kazahstan. Nauchno-pravovoj zhurnal. – 2022. - №4 (71). – S.50-59

7. Balabiev K.R., Qurmanova A.Q. Qazaqstandy zhangyrtu bagytynda sailau quqygy qagidalaryn zhuzege asyru maseleleri // Qazaqstan Respublikasy Zańnama jáne quqyqtyq aqparat institutytynyń JARSHYSY. Gylymi-quqyqtyq jýrnal. – 2023. - №3 (74). – Б.77-87